

Tóth Tamás

Ricoeur – Kantról

Tekintettel arra, hogy Paul Ricoeur mint életműalkotó filozófus kétségkívül a XX. század jelentős gondolkodói közé tartozik (HAHN 1995; MATTERN 1996; DOSSE 1997; TÓTH 2003a), elvben minden egyes intellektuális megnyilvánulása számot tarthat eszmetörténeti érdeklődésünkre. Több évtizedes gondolkodói pályafutása során mármost Ricoeur egy tőről fakadó, ám rendszerint változatos filozófiai formákat öltő, s olykor eltérő gondolati hangsúlyokat kitevő Kant-értelmezések egész sorát fogalmazta meg. A Kant-évforduló kapcsán pedig bizonyára külön említést érdemel, hogy Ricoeur nemcsak autonóm gondolkodóként, így kultúr- és morálfilozófusként tekintette világéletében az elméleti inspiráció egyik fontos forrásának Immanuel Kant életművét, hanem filozófiatörténészként¹ is mindenkor az alapvető tájékozódási pontok közé sorolta azt.

Ez egyébként a vele 1991-ben és 1996-ban Châtenay-Malabryban, Párizs környéki otthonában folytatott hosszabb filozófiai beszélgetéseim (TÓTH 2003b; RICOEUR 2002; RICOEUR 1997a)² szövegéből is kitűnik, melyek során rendszerint általánosabb eszmetörténeti összefüggéseket firtató kérdéseimre az idős gondolkodó olykor konkrét kanti példákkal válaszolt. Sőt úgy érzekelem, hogy az 1913-as születésű, a múlt század utolsó nagy tanúi közé tartozó Paul Ricoeurt még a közelmúltban is élénken foglalkoztatták például a kanti morálfelfogás és az arisztotelészi etika kölcsönviszonyának kérdései. Erre a fontos momentumra a vele 2003-ban folytatott harmadik filozófiai beszélgetésem alapján befejezésül majd még visszatérek.

Vessünk először egy pillantást azon megjegyzések némelyikére, amelyeket Paul Ricoeur első két találkozásunk során Kanttal kapcsolatban tett. Ezek részben a filozófia történetének ricoeuri víziójával és Kantnak abban elfoglalt helyével; részben az univerzalizitás fogalmának kanti és ricoeuri felfogásával kapcsolatosak; egy figyelemre méltó esetben pedig Ricoeur éppenséggel a saját maga által kidolgozott politikafilozófiai utópiafogalom segítségével árnyalja azokat a kritikai fenntartásokat, amelyekkel egyébként a kanti univerzalizmus iránt él.

Ami az első kérdéskört illeti, úgy tűnik, hogy az idős gondolkodó a kilencvenes években hajlott arra, hogy legalább implicit módon párhuzamot vonjon azon filozófiatörténeti, illetve történetfilozófiai elemzések között, amelyeket a modern, s különösen a posztmodern szerzők némelyikénél olvashatunk (RICOEUR 1997a, 881–883, 897–898). Ezen elemzések közös gyenge pontja ugyanis szerinte az, hogy nem képesek elfogadható módon megoldani a történeti, illetve eszmetörténeti „periodizáció” és „klasszifikáció” szerfölött bonyolult problémáját (RICOEUR 1997a, 902–903). Ehhez járul az a nem kevésbé fontos körülmény, hogy Ricoeur szerint a filozófia történései (illetve a törté-

¹ Ricoeur filozófiatörténeti felfogásáról vö. TÓTH 1997, 958–966; TÓTH 2003a, 620–625; THOMPSON 1981; RICOEUR 1955.

² Paul Ricoeurrel francia nyelven folytatott első és második párizsi beszélgetésem szövegét az alábbiakban a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben megjelent magyar fordítás alapján idézem.

nelem filozófusai) rendszerint épp azzal a problémával nem tudnak igazán mit kezdeni, amely őt magát viszont a legélénkebben foglalkoztatja: nevezetesen az „egyediség”, illetve a „szingularitás” eszmetörténeti problémájával, közelebbről egyes nagy gondolkodók megfelelő történeti besorolásának kérdésével.

Nos, második párizsi beszélgetésünk során Paul Ricoeur több érdekes megjegyzést is tett erről a kérdéskörrel (RICOEUR 1997a, 902–905): „Én az olyan osztályozásokat szeretem – kezdte gondolatmenetét –, amelyek megtörik a periodizációt, mert ugyebár mindig a periodizáció a problematikus.” Majd első lépésben felhívta a figyelmemet Charles Taylor kanadai filozófus *Sources of the Self* című művére, melynek szerzője legalább részben hasonló szellemben járt el, amikor könyvében bizonyos olyan, a szokásosnál hosszabb és átfogóbb filozófiatörténeti vonatokat követett nyomon, amelyek nyilvánvaló módon nem zsúfolhatók be a hagyományos periodizáció szűkre szabott keretei közé. Ricoeur egyébként példa gyanánt mindjárt ki is emelte az egyik ilyen nehezen kezelhető eszmetörténeti vonatokat, mégpedig azt, amelyet Taylornál az ún. *inwardness* képviselői alkotnak. Mellékesen megemlítve, hogy – az „inwardness” kifejezést szabadon fordítva – ő maga ebben az összefüggésben inkább a „befelé irányított tekintet” filozófusairól beszélne, Ricoeur elmondta, hogy a szóban forgó vonat alighanem Platón filozófiájának bizonyos vonatkozásainál kezdődne, Augustinus benső tanítómesterével és talán Descartes *cogitójával* folytatódna, ám ide kellene helyezni Locke-ot is, az individuum emlékezetéről szóló tanaival...

Gondolatmenete e pontján Paul Ricoeur mindenesetre szükségesnek látta egy finom elméleti distinkció megtételét. Egyrészt készséggel elismerte, hogy az ilyen „nagy együvé sorolások” megnyugtató hatással vannak filozófiatörténeti gondolkodásunkra azáltal, hogy „legalább látszólag rendet teremtenek”. Másrészt viszont nem titkolta hiányérzetét, amelyet bizonyára az ébresztett benne, hogy az ilyen, eszmetörténeti értelemben vett „nagy elbeszélések” – minden hasznosságuk ellenére – rendszerint nem képesek igazán számot adni a kiemelkedő gondolkodói teljesítmények nagyságáról és eredetiségéről. Véleményem szerint egyébként ezt az érdekes ricoeuri megkülönböztetést kissé másként is megfogalmazhatjuk. Egyrészt ugyanis az idős gondolkodó láthatólag maga sem vitatja, hogy mondjuk a posztmodernnek fellépése bizonyos zavart keltet a fenti „látszólagos rendhez” olykor makacsul ragaszkodó filozófiai közgondolkodásban. („És akkor jönnek a posztmodernnek, hogy lerombolják ezt a rendet” – jegyezi meg például egy helyen, igaz, némi iróniával.) Sőt, másutt egyenesen úgy fogalmaz, hogy amennyiben a filozófiatörténet-írásban esetleg gyökeres posztmodern fordulat következne be, annyiban bizony egy kicsit maga is tartana attól, hogy „ezek után semmiféle közös kategóriánk nem lesz”. Másrészt és ugyanakkor viszont Ricoeur láthatólag egy pillanatra sem feledkezik meg az őt nyugtalanító – s számunkra itt különösen fontos – kérdésről. Ez a kérdés – amelyet közvetlenül Platón, Augustinus, Descartes és Locke imént körvonalazott eszmetörténeti besorolása után tesz fel magának – így hangzik: „De hol helyezzük el akkor Kantot?”

A fentiekkel összhangban mármint a francia tudós a következőképpen folytatta gondolatmenetét: „Engem egyébként a leginkább az ejt zavarba, hogy a filozófiatörténet csak úgy hemzseg az egyediségektől [foisonnement des singularités] [...] És ez akkor még inkább föltűnő, amikor a filozófiatörténetben olykor szinte rajokban vagy fürtökben [paquets] jelennek meg a nagy gondolkodók [...] Például, elég rövid időhatáron belül megtaláljuk Szókratészt, Platón, Arisztotelészt, Démokritoszt [...] Majd jön egy másik csoport, mondjuk Hobbes, Descartes, Spinoza, Malebranche, Leibniz. Azután meg jön

a német idealizmus, Kant, Fichte, Schelling, Hegel. Ez azért meghökkentő, mert egy nagyon rövid időszakon belül egymás mellett lépnek föl, mégsem lehet belőlük sorozatot képezni [...] Tekintettel arra, hogy a különféle elméleti szekvenciák kialakíthatóságának érdekes problémája más vonatkozásban már első beszélgetésünk során is felvetődött, ezen a ponton – mintegy kihasználva az alkalmat – visszatértem a dologra, s megkérdeztem Ricoeurt a filozófiatörténeti „fejlődés”, illetve „haladás” többek által föltételezett „teleológiájával” kapcsolatos véleményéről.

Nos, erre a közbevetésemre reagálva – amelyből egyébként kicsengett, hogy a különféle eszmetörténeti teleológiák tekintetében a magam részéről szkeptikus vagyok – Paul Ricoeur a következőképpen egészítette ki szóban forgó fejtegetését: „Én semmiféle előrehaladást nem látok [...] Szerintem a karteziánusok semmivel sem gondolkodnak jobban, mint a platonisták [...] Nem a haladás, hanem a koncentrált szellemi alkotóerő megjelenésének ez az egészen elképesztő egyidejűsége az, ami föltűnő [...] Például az 1799-es évre gondolok. Mert ugye akkor ugyanazon időben írt Kant, Fichte, Schelling és Hegel [...] Volt tehát egy év, amikor mind a négyen alkottak [...] Amikor Kant megírja *Az erkölcs metafizikáját* [...]” „Nos, az ilyen és hasonló szituációkra való tekintettel – tette hozzá mintegy mellékesen Ricoeur – majdhogynem azt mondanám, hogy lehetetlen másfajta filozófiatörténetet írni, mint anekdotikus, kronologikus jellegűt”. Vagyis olyat, „amely nem más, mint egy kronológia, amelyben egyik filozófia a másik után következik”.

Valószínűnek tartom azonban, hogy Ricoeur részéről ebben a konkrét esetben – mint azt a „majdhogynem azt mondanám” formula is jelzi – legfeljebb egy szubjektív megjegyzésről, pillanatnyi ötletéről van szó. Mert igaz ugyan, hogy az ilyen, leegyszerűsítve anekdotikus-kronologikus jellegűnek nevezhető filozófiatörténet-írásnak a francia gondolkodó szemében például meglenne az a korántsem lebecsülendő előnye, hogy „legalább még szerényebbnek is tűnne” sok más próbálkozásnál. Végső soron azonban egy ilyesfajta, tisztán kronologikus szempontokat érvényesítő, s ennyiben erősen leegyszerűsítőnek mondható szemlélet érvényesülése az eszmetörténetben épp az ő számára minden bizonnyal csupán a „kisebbik rosszat” jelentené az a „nagy elbeszélések” más jellegű, de nem kevésbé erőteljes leegyszerűsítéseinek képest.

A „periodizáció” és a „klasszifikáció” problémáját mindenesetre Paul Ricoeur láthatólag olyan bonyolultnak tartja és annyira komolyan veszi, hogy tulajdonképpen még Descartes-nak és Kantnak is a szemére veti, hogy – Hegellel ellentétben – végső soron nem volt képes a saját filozófiájának elfogadható történeti besorolására. Erről a következőt mondta nekem: „Hegel azért [e tekintetben] kivételként jelenik meg. Mert mégiscsak ő az egyetlen, aki valóban megpróbál rendet teremteni. Persze, ez az ő saját rendje [...] Ha ellenben Descartes vagy Kant esetét vesszük, akkor ők mindketten azzal kezdik, hogy »előttem káosz volt, nulláról indulok«. Éppen ezzel kezdődik például az *Értekezés a módszerről*: »Nekünk ezzel a középkori zagyvasággal nincs mit kezdenünk« [...] S Kant lényegében ugyanazt mondja: »Mindeddig a filozófia kudarcot vallott. Hát jó! Kezdjük a legelején.« Szóval egyiküknek sem jut eszébe, hogy önmagát besorolja valahová. Éppen ellenkezőleg, az a határozott meggyőződésük, hogy mindennel szakítottak [...]”

Ilyen értelemben Paul Ricoeur szemében érthető módon Hegel az egyetlen olyan jelentős szerző, aki a XIX. században kísérletet tett egy valóban átfogó filozófiatörténet megalkotására. Ám azonnal fölmerül benne az a kérdés is, hogy „egy átfogó filozófiatörténeti koncepción belül hogyan kerülhet egyensúlyba egyrészt annak képessé-

ge, hogy minden minket megelőzőt összefogjunk, másrészt pedig az a törekvés, hogy fölvázzoljunk egy horizontot”. Hegelnél ugyanis – hangsúlyozza – „a haladás eszméje már nem játszik szerepet, hiszen éppenséggel úgy gondolja, hogy ővele bizonyos értelemben a történelem is beteljesedik, véget ér”. Ezzel szemben Kant – legalább Ricoeur szerint – „sokkal jobban ráérezett arra, hogy még előtte is van történelem”. Mégpedig valószínűleg azért, „mert az általa megfogalmazott követelmények közül oly sok maradt kielégítetlen”. Így nem jött még létre a demokratikus állam, s nem történt még meg egy sor további fontos történelmi előrelépés sem. A hivatkozott gondolatmenetet mindenestre érdekesen ellentétezzük, hogy a végén Ricoeur, mintegy mellékesen, megfogalmazta, hogy személyes véleménye szerint „a körben forgó gondolatrendszerek sokkal érdekesebbek, mint a lineárisak”. Igaz, ehhez némi öniróniával mindjárt hozzá is tette: „Persze csak bizonyos értelemben.”

Ami a második kérdéskört illeti, az univerzalitásfogalom értelmezése kapcsán Paul Ricoeur egyrészt annak bonyolult poliszémiáját emelte ki, érzékeltetve, hogy alapvető jelentőséget tulajdonít neki. Másrészt viszont többször is visszatért az univerzalitás fogalmának Kant által adott értelmezésére, nyomatékosan rámutatva ennek többnyire elvont és formális jellegére (RICOEUR 1997a, 879–880, 883–884). „Az univerzalitás problémája – fejtegette – több tudományágban is megjelenik. Előbb tehát ezeket a tudományágakat kell összegyűjteni. Nem ugyanarról van szó a logikában, amikor univerzáléről beszélünk, mint például a középkorban; vagy a szociológiában, ahol lényegében földrajzi és etnikumok közötti univerzalitásról beszélünk; vagy a kantihegeli értelemben vett univerzalitás esetében, amely fogalmi univerzalitás, akár formális, mint Kantnál, akár dialektikus, mint Hegelnél. Az univerzalitás fogalmának tehát több oldala van, s ez egy olyan fogalom, amely többféleképp lehet ellentmondásos, éppen mivel poliszémikus.”

Ha pedig az univerzalitásmegfogalom poliszémiája mellett az azzal épp ellentétes kontextualizásmegfogalom poliszémiáját is figyelembe vesszük, akkor Ricoeur szerint további problémákba és ellentmondásokba ütközünk. „Olykor ugyanis a kultúrák pluralitásáról kell számot adnunk valamiféle egyre növekvő univerzalitáson belül, olykor pedig éppenséggel a tartalmak sokféleségét egy elvont, formális, kanti univerzalitással kell összeegyeztetnünk” – szövegelt le. Majd így folytatta: „Ezzel a problémával találkoztam az amerikai oldalról Rawlsnál, a németeknél pedig Habermasnál és Karl-Otto Apelnél. A kérdés itt az, vajon lehet-e procedurális értelemben alapul venni a konszenzus tökéletesen formális koncepcióját – lásd a németek esetében –, s így értelmezni a helyi és történelmi konfliktusokat, a térben és időben egymástól távol eső konfliktusos struktúrákat?” Nos, bármennyire tisztában vagyok is persze azzal, hogy a francia gondolkodó soha nem veszi félvállról az ilyen súlyú problémákat, sőt rendszerint újabb és újabb kísérleteket tesz arra, hogy elméletileg szembenézzen velük, hangjából ezúttal még is erőteljes szkepszist véltem kihallani...

Mindenestre, beszélgetésünk során Paul Ricoeur szemmel láthatólag hajlott a feltételezésre: az univerzalitásmeg- és a kontextualizásmegfogalom zavarba ejtő poliszémiájának tudomásulvétele rendszerint kikényszeríti a társadalomfilozófiai gondolkodás képviselőiből azt, hogy az „egyetemességet” mind az elmélet, mind a gyakorlat szférájában megpróbálják összekapcsolni az „egyetemességgel”. Azonban, legalábbis Ricoeur 1991-es felfogása szerint, e kategóriák termékeny összekapcsolását, tartalmas szintézisbe foglalását nemhogy a politika, de valószínűleg még az etika sem igen képes elérni. Ezt a problémát az idős filozófus első párizsi beszélgetésünk során a követke-

ző szuggesztív formában fogalmazta meg, már ekkor felillantva azt az Arisztotelész és Kant között fönnálló teoretikus ellentétet is, amelyre aztán harmadik beszélgetésünkben is visszatért: „A praxis területén ugyanis valószínűleg meghaladhatatlan antinómiák vannak – mondta 1991-ben –, egyrészt a normatív, univerzalizáló, kanti típusú imperatívusz szintje, és másrészt aközött, amit jómagam »gyakorlati bölcsességnek« nevezek, s ami ahhoz kapcsolódik, ami a görög tragédiaszerzőknél és Arisztotelész-nél a *phronesis*, a latinoknál és a középkorban pedig a *prudentia*. Ám mindig van valami feszültség, sőt torzulás abban a viszonyban, amely a mindenkor formálisnak megmaradó univerzalitás és a mindenkor önkényességre hajlamos szingularitás, egyedi tapasztalat között fönnáll. És rendkívül nehéz megtalálni az összekötő kapcsot, megfogalmazni a közbülső maximákat egyfelől a formálisnak és üresnek bizonyuló egyetemesség, másfelől pedig a majdhogynem kószának és tévelygőnek nevezhető egyediség között. Ha egyáltalán, ez talán éppen az esztétikai dimenzióban sikerülhet [...]” (RICOEUR 1997a, 895.)

Végül, ami a harmadik említett kérdéskört illeti, Paul Ricoeur mind az emberi jogok ideáját, mind a korlátlan kommunikációs közösségek koncepcióját, mind pedig az örök béke kanti tervét a „modern utópia” fogalmkörébe tartozónak látja (RICOEUR 1986; 1997b; 1997a, 888–891), egyben pedig nyilván mindhámat a „konkrét univerzális” egy-egy lehetséges formájának tekinti. A francia filozófus persze siet leszögezni, hogy ez a konkrét univerzális „csakis a történelem terméke lehet”, amin itt azt érti, hogy „egyedül a kultúrák közötti nagy párbeszéd képes létrehozni azokat az intézményeket”, amelyek megvalósítását lehetővé teszik.

Ami mármost közelebről a korlátlan kommunikációs közösségek – napjainkban persze főként Jürgen Habermas által képviselt – koncepcióját illeti, Ricoeur hangsúlyozza, hogy itt „arról az eszméről van szó, hogy az etikai-politikai értelemben vett egyetemesség szférájában minden kultúra számára lehetővé válik a többivel való kommunikáció”, s mindjárt hozzáteszi, hogy szerinte éppen „ez Kant álma”, mégpedig „az örökké tartó békével együtt”. Első beszélgetésünk során egyébként a francia filozófus ehhez a látszólag szikár eszmetörténeti megállapításhoz rögtön a következő – akkor szinte aktuálpolitikáinak tűnő, ám valójában szerintem ma is figyelemre méltó – kommentárt fűzte: „És én egyáltalán nem azt tapasztalom, hogy ez a kanti álom elhalványult volna. Sőt, ellenkezőleg, ma még erőteljesebb, mint valaha, pontosan a nacionalizmusok, az etnocentrizmusok föllángolása miatt. Az utópiának tehát legalábbis korrektív jelentősége van: megvédi a gondolkodást a partikularításban való megfenekléstől. Manapság maga az univerzalitás működik utópiaként.”

Befejezésül szeretnék legalább röviden kitérni a kanti és arisztotelészi örökség kérdésére a ricoeuri morálfilozófiában. Persze hangsúlyoznom kell e témakör rendkívüli gazdagságát, s hogy itt csupán azon – számomra ezúttal is kivételes élményt jelentő, ám bizonyos értelemben mindmáig befejezetlennek mondható – filozófiai beszélgetés egyetlen mozzanatának felidézéséről lehet szó, amelyet 2003 júniusában Paul Ricoeurrel folytathattam.³

Az első problematika, amelyet exponáltam, épp a ricoeuri morálfilozófiának lépésről lépésre történő kiépítésével volt kapcsolatos. Az elmúlt negyed században ugyan-

³ A beszélgetés szövegének francia nyelvű leirata időközben elkészült. Ennek a következő munkáim adtam: Ricoeur, P.: Discours, opacités et traductions, une conversation avec Tamás Tóth. Châtenay-Malabry, 10 juin 2003 (kézirat).

is Ricoeur különféle műveiben mélyenszántó elemzések egész sorát szentelte etika és morál kérdéskörének, különös tekintettel e két szféra bonyolult kölcsönviszonyának problémájára. Morálfilozófiai koncepciójának kidolgozása során egyébként Paul Ricoeur főként Arisztotelész és Spinoza, valamint Kant és Hegel munkásságából merített. A két kulcsfigura azonban számára kétségkívül mindig is Arisztotelész és Kant volt – és maradt. Míg az előbbire szerinte a szóban forgó kérdéskör „teleologikus”, addig az utóbbira annak „deontologikus” megközelítése volt jellemző. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a ricoeuri szövegekben olykor Kant teleologikus morálfelfogásának „univerzalista”, sőt Arisztotelész deontologikus etikájának egyenesen „kontextualista” koncepcióként való megjelölésével is találkozhatunk.

Annyi mindenesetre biztosnak látszik, hogy Ricoeur morálfilozófiája, amelynek kiépítésén a francia gondolkodó a nyolcvanas évek eleje óta munkálkodik, 1990-ben megjelent nagy művében, a *Soi-même comme un autre* című kötetben, s különösen annak a nemzetközi szakirodalomban olykor „petite éthique”-ként emlegetett utolsó három fejezetében kapta meg klasszikus megfogalmazását. Ilyen értelemben Jeffrey Andrew Barash bizonyára nem túlzott, amikor 1996-ban azt állította, hogy ez a mű Ricoeur legfontosabb hozzájárulása korunk morálfilozófiai vitáihoz (BARASH 2001). Annál meglepőbbnek tűnhet, hogy egy rövid, de nagy ívű, s véleményem szerint kulcsfontosságú szövegében maga Ricoeur 1998-ban úgy fogalmazott, hogy szóban forgó koncepcióját „révision importante”-nak, vagyis feltehetőleg lényegi vonatkozásokat is érintő revízióknak kívánja alávetni (RICOEUR 1998). Nos, a legelső kérdés, amelyet 2003 nyarán az idős filozófusnak föl tettem, érthető módon épp erre a különös revíziós szándékra vonatkozott.

Válaszában Ricoeur kifejtette, hogy miután morálfilozófiai koncepciója korábban egy arisztotelészi stílusú teleologikus etika, egy kanti modellt követő deontologikus etika, valamint néhány – általa egyébként nyilván alapvető fontosságúnak tartott – alkalmazott etika triádjára épült, a *Soi-même comme un autre* olvasójában esetleg az a téves benyomás alakulhatott ki, hogy itt egyszerűen egy filozófiatörténeti inspirációjú, főként kronológiai szemléletű, illetve a történeti szukcesszió elvére épülő morálfilozófiáról lenne szó, amelynek tengelyében az Arisztotelész–Kant dichotómia állna. A „révision importante”, vagyis a revíziós szándék éppen ezért lényegében arra irányult, hogy olvasói (és életművének kutatói) számára világossá tegye: legkésőbb 1998-tól még a látszatát is el akarta kerülni annak, hogy morálfilozófusként esetleg a „kronológiai” megközelítés szűkre szabott keretei között gondolkodna, s ezért a „tematikus” megközelítést akarta előtérbe állítani. Ehhez azonban szükség volt arra, hogy a „historikus” szemléletmód esetleg tapasztalható túlsúlyát e területen is a „dialektikus” szemléletmód túlsúlya váltsa fel. Ezt követően Ricoeur nyíltan megfogalmazta, hogy a célul kitűzött revízió során az etika és a morál kérdésében is demonstratív módon ki akart lépni a filozófiatörténetből, s ismét vissza akart térni fő területére, a szisztematikus filozófia birodalmába. Végül fölhívta a figyelmemet arra, hogy ez a revízió morálfilozófiájának egész gondolati architektúráját érintette, s hogy az új koncepció tengelyébe bizonyos értelemben a „relation à la règle” – természetesen kanti eredetű, ám Habermas *Faktizität und Geltung* című művében is fontos szerepet játszó – problematikája került.

Bármily szuverén és precízen argumentált volt is Ricoeur – itt csak egészen röviden és leegyszerűsítve felidézhető – válasza, belőlem – talán érthető módon – újabb kérdések és ellenvetések egész sorát váltotta ki. Ezt ő is érezhette, s ezért mielőtt áttérünk volna a következő témakörre, igen lovagiasan azt mondta: „Ha szükséges, írásban

majd kiegészítem, amit most mondtam.” Mire azonban néhány héttel később nekem sikerült részletesen megfogalmaznom és hozzá eljuttatnom a mondandómat, az időös filozófus egészségi állapota sajnos komolyan megromlott. Valamikor 2004 őszén pedig üzenetet kaptam tőle, amelyből kiderült, betegsége miatt mostanában nemigen ír. Átfutott rajtam a gondolat: lehetséges, hogy harmadik beszélgetésünk morálfilozófiai része, a benne körvonalazódó újabb Kant-értelmezéssel egyetemben most már talán végleg torzóban marad? Mindenesetre, túl a szavakon és túl a szövegeken, Paul Ricoeur kényszerű hallgatása ebben az őt oly mélyen érdeklő és oly élénken foglalkoztató kérdésben legszomorúbb emberi és eszmetörténeti emlékeim közé tartozik.

IRODALOM

- BARASH, J. A. 2001. Paul Ricoeur. In *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*. Dir.: Monique Canto-Sperber. 3ème édition. Paris: Presses Universitaires de France. 1391–1395.
- DOSSE, F. 1997. *Paul Ricoeur: Le sens d'une vie*. Paris: Découverte.
- HAHN, L. E. (ed.) 1995. *The Philosophy of Paul Ricoeur*. Chicago – La Salle, Ill.: Open Court.
- MATTERN, J. 1996. *Paul Ricoeur zur Einführung*. Hamburg: Junius.
- RICOEUR, P. 1955. *Histoire et vérité*. Paris: Seuil.
- RICOEUR, P. 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. Ed.: George H. Taylor. New York: Columbia University Press.
- RICOEUR, P. 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris: Seuil.
- RICOEUR, P. 1997a. Az „oltvány”, az „üledék” és az „emlékezet”. Két beszélgetés Tóth Tamással. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6–7. 871–908.
- RICOEUR, P. 1997b. *L'idéologie et l'utopie*. Paris: Seuil.
- RICOEUR, P. 1998. *Synthèse Panoramique*. http://www.balzan.it/Premiati_eng.aspx?Codice=0000000475&cod=0000000489
- RICOEUR, P. 2001. *Le juste 2*. Paris: Esprit.
- RICOEUR, P. 2002. The „Graft”, the „Residue” and „Memory”: Two Conversations with Tamás Tóth. In *Philobiblon IV–VII*. Cluj, Romania: University Press. 17–61.
- THOMPSON, J. B. 1981. *Editor's Introduction*. In Ricoeur, P.: *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation*. Ed.: J. B. Thompson. Cambridge–Paris: Cambridge University Press – Maison des Sciences de l'Homme.
- TÓTH T. 1997. Rendhagyó recenzió Ricoeurról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6. 957–986.
- TÓTH T. 2003a. Communication and Creativity: An Unusual Review of Paul Ricoeur's Work. In Wiercinski, A. (ed.): *Between Suspicion and Sympathy: Paul Ricoeur's Unstable Equilibrium*. Toronto: Hermeneutic Press. 620–641.
- TÓTH T. 2003b. The „Graft”, the „Residue” and „Memory”: Two Conversations with Paul Ricoeur. In Wiercinski, A. (ed.): *Between Suspicion and Sympathy: Paul Ricoeur's Unstable Equilibrium*. Toronto: Hermeneutic Press. 642–669.
- TÓTH T. 2004. Culture, Communication and Creativity : On the Ricoeurian Oeuvre from an Inter-Subjective Point of View. In *Philobiblon*, VIII–IX 2003–2004, 25–81. Cluj, Romania: University Press.

